

טורקיה: כשהקרב מתעתע מסתכלים רחוק

גליה לינדנשטראוס

התהפוכות בעולם הערבי עצרו את התהליך שבו החלה טורקיה בשנים האחרונות, של ניסיון להגביר את השפעתה במזרח התיכון. חוסר היציבות האזורית משליך על יחסיה של טורקיה עם כל מדינות האזור, ומקשה עליה באופן משמעותי אפילו ברמה של שמירה על המצב הקיים, וכל שכן ברמה של הרחבת השפעתה. האירועים במזרח התיכון אף הקרינו על בעיות הפנים של טורקיה. אמנם, לא ניתן לקשור ישירות בין ההתעוררות הערבית למתח בזירה הטורקית הפנימית, אך בכל זאת, נראה שההשפעות הלא-ישירות של המחאה שהחלה בעולם הערבי בשלהי 2010 לא פסחו על טורקיה. שר החוץ הטורקי, אחמט דוואטולו, טען במאמר שפרסם בכתב העת International Spectator ביוני 2013 כי "אם אתה מאמץ עמדה שתואמת את כיוון ההיסטוריה, העמדה לא תאכזב אותך. אנחנו מאמינים שכיוון ההיסטוריה הוא בצד של ההמונים".¹ מבחינה זו, טען שר החוץ, אין להתבלבל אם בנקודה מסוימת נראה שיש התפתחות שלילית, כיוון שבהסתכלות ארוכת-טווח היא תראה רק כמכשול זמני. באותו מאמר הוא הוסיף כי מה שקרה בעולם הערבי היה צריך כבר לקרות בשנות התשעים, ולמרות שאז העדיפו המעצמות את שימור הסטטוס קוו, עכשיו ההיסטוריה חוזרת למסלולה הטבעי. מעבר לכך, הוא הדגיש כי בעוד מנהיגים הם זמניים העם הוא נצחי, ולכן טורקיה תומכת ברצון העם, ובמנהיגים שהוא בוחר.² יתר על כן, שר החוץ הטורקי וגם נשיא טורקיה עבדוללה גול מדגישים את ההיבט המוסרי (virtuous) במדיניות החוץ הטורקית. התייחסויות אלו מבטאות היטב את העמדה הרטרורית של טורקיה, לפחות, ביחס להתעוררות בעולם הערבי, כאשר למעט מקרה בחריין (ולוב, בשלבים הראשונים), טורקיה אכן התייצבה לטובת כוחות השינוי. זאת ועוד, כאשר התרחשו מגמות נגד, טורקיה הזדרזה לבקר אותן, והייתה מהמבקרות הבולטות שלהן.

קשה עדיין לראות סדקים משמעותיים בתמיכה מצד דעת הקהל הטורקית בעיקרון זה של מדיניות חוץ, אם כי עמדה זו זוכה מעת לעת לביקורת מבית ומחוץ, לא רק על ידי אלה הטוענים שטורקיה צריכה להיות מונחית על ידי גישה ריאליסטית (ריאל-פוליטיק), אלא גם מכיוון שמבקרים טוענים שההתייחסות של ראש ממשלת טורקיה, רג'פ טייפ ארדואן, ל'רצון העם' היא פשטנית, ומדגישה היבטים של קיום פורמלי של בחירות על פני התנהלות על פי עקרונות ליברליים.³ אם נקודת המבט היא אכן ארוכת-טווח, ביקורת על התדרדרות יחסי טורקיה עם אחת ממדינות האזור נתפסת כשולית ואף קטנונית. עם זאת, בקרב מעצבי מדיניות החוץ ניכרת התייחסות חיובית גוברת לעיקרון של 'בדידות יקרת-ערך' (precious loneliness).⁴ תפיסה זו באה לידי ביטוי, בין השאר, כאשר במסיבת עיתונאים ב-21 באוגוסט, 2013 אמר שר החוץ הטורקי שטורקיה מעדיפה לעמוד לבדה מאשר לטעות.

טורקיה אל מול הטלטלה במזרח התיכון

התפתחויות ואירועים במזרח התיכון הביאו למתיחות ביחסיה של טורקיה עם מספר שחקנים באזור – הממשלה המרכזית בעיראק, סוריה, לבנון, מצרים, וכן עם ישראל, הרשות הפלסטינית ואיראן. גם המדינות הסוניות השמרניות חשות חוסר נוחות מהעמדה החד-משמעית הטורקית המתנגדת להפיכה הצבאית במצרים. השחקנים באזור שעזימו נותרו לטורקיה יחסים תקינים הם חמאס, קטר והממשל האזורי הכורדי בצפון-עיראק (KRG), כלומר, אף לא אחת מהמעצמות האזוריות.

התקווה הטורקית – שלפיה קיצו של משטר בשאר אל-אסד בסוריה קרוב – התבדתה. אך לצד העמדה החד-משמעית נגד המשך שלטונו של אסד, לטורקיה דילמה נרחבת ביחס לשאלה, לצד אילו גורמי אופוזיציה בסוריה כדאי לה לעמוד. נראה למשל, שטורקיה משחקת משחק כפול ביחסיה עם הכורדים בצפון-סוריה. מצד אחד, היא תומכת במה שנראה כממד נוסף להחלשת שלטונו של אסד. מצד שני, היא מציגה עמדה אמביוולנטית ביחס לאפשרות שתקום בצפון-סוריה אוטונומיה בדומה למה שקיים בצפון-עיראק. השיחות שהתקיימו בין נציגי מפלגת האיחוד הדמוקרטי (PYD), הנתפסת כשלוחה הסורית של מפלגת הפועלים הכורדית (PKK), עם נציגים טורקיים רשמיים היו חריגות ביחס לשנים קודמות – ספק אם בעבר היו מתקיימים מגעים כאלה, וכל שכן, לא היה ניתן להם פרסום.⁵ למרות זאת, הכורדים מאשימים את טורקיה בתמיכה דה-פקטו בארגון ג'בהת אל נוסרה, שמזוהה עם אל-קאעדה, הנלחם נגדם.

ניכר, עם זאת, גם חוסר ההתלהבות של טורקיה לתמוך בארגון זה, בשל החשש מכך שטרור של גורמים אסלאמיים קיצוניים יופנה בהמשך אל הטריטוריה שלה ואל עבר אזרחיה.⁶ אירועים כמו הפיגוע שהתרחש במאי 2013 בעיירה הטורקית רינהאלי, שאותו ייחסו הטורקים לגורמים התומכים במשטר אסד ובו נהרגו יותר מחמישים טורקים, הגבירו את החששות בהקשר זה. אך לא רק אירועים בתוך טורקיה עוררו דאגה, אלא גם כאלה מחוץ לטורקיה – למשל פיגוע מכונית תופת ליד שגרירות טורקיה בסומליה, ביולי 2013, שגרם להרג של שישה אזרחים טורקים, ועליו קיבל אחריות ארגון אל-שבאב (המזוהה עם אל-קאעדה). בנוסף, בשנים 2012–2013 אירעו מספר מקרים של חטיפת אזרחים טורקיים בלבנון (אם כי על ידי גורמים שיעים),⁷ ובעקבות זאת הזהירה טורקיה את אזרחיה שלא לנסוע ללבנון. ככל הנראה, מקרי החטיפות היו בין המניעים להוצאת מרבית הכוחות הטורקיים מכוח שמירת השלום בדרום-לבנון, יוניפי"ל, באוגוסט 2013.

מקבלי ההחלטות בטורקיה קיבלו ברגשות מעורבים את ההסכם שהושג בספטמבר 2013 בתיווך רוסיה, שנועד לפתור את סוגיית הנשק הכימי הסורי. בעוד טורקיה קידמה בברכה את רעיון פירוקה של סוריה מנשקה הכימי, מדברי מנהיגיה עולה החשש שהסכם זה לא יביא להפסקת האלימות בסוריה ואף להיפך, הוא עלול להביא לכך שאסד ירגיש שהוא חסין מפני התערבות חיצונית.⁸ טורקיה הבהירה באוגוסט 2013 שתהיה מוכנה להיות חלק מפעולת קואליציה בינלאומית נגד סוריה, גם ללא קבלת אישור ממועצת הביטחון.⁹ באופן כללי, טורקיה הדגישה בעת האחרונה את הביקורת שלה על האופן שבו מועצת הביטחון בנויה ועל זכות הוטו של החברות הקבועות בה, המשתקת את היכולת של מועצת הביטחון להיות שחקן מוביל. כן ביטאו דובריה אכזבה מכך שלא תתרחש פעולה בסוריה על ידי קואליציה בהנהגת ארצות הברית, בדומה למה שנאט"ו ביצע בקוסובו. אך למרות האכזבה הטורקית מכך שנראה כי פעולה צבאית בסוריה הוסרה מעל הפרק (לפחות כל עוד תיבחן האפקטיביות של ההסכם לפירוק סוריה מנשק כימי), יש להדגיש שבתמיכה בפעולה של קואליציה נגד סוריה היו גלומים לא-מעט סיכונים לממשלה. סקרי דעת קהל בטורקיה מראים באופן עקבי שהציבור הטורקי מתנגד לפעולה צבאית של טורקיה בסוריה.¹⁰ כך, לו הייתה התערבות מסוג זה מתבצעת ומסתבכת, היה הדבר מעורר תרעומת רבה בקרב הציבור. גם החולשה של הצבא הטורקי – מי שהיו בעבר הלא-רחוק בצמרת ההנהגה וחלקים מהדרג הפיקודי נמצאים כיום במעצר, או שהוגשו נגדם כתבי אישום – עלולה הייתה להתבטא בתפקוד לקוי במערכה כזו, אילו בחרה טורקיה לפעול בצורה משמעותית. למעשה, המערכה בסוריה העלתה שוב את הבעייתיות בכך שלטורקיה אין יכולת הגנה

עצמאית מפני טילים. חברות נאט"ו הגיבו אמנם באופן מהיר יחסית לצורך הטורקי ביכולת הגנה מפני טילים והציבו סוללות 'פטריוט' בגבול עם סוריה, אך נראה שגברה המחשבה בצד הטורקי – שכבר הייתה קיימת בעבר – בדבר חשיבות רכישת יכולת עצמאית להגנה מפני טילים. בהקשר זה חשוב לציין שב-26 בספטמבר, 2013, זכתה החברה הסינית CPMIEC במכרז שקיימה טורקיה לרכישת מערכות הגנה אוויריות לטווח ארוך. הנכונות של טורקיה לחתום הסכם שכזה עם חברה סינית זכתה לביקורת משמעותית מפי בעלי תפקידים בכירים בנאט"ו.¹¹

דילמה נוספת הניצבת בפני טורקיה היא גל הפליטים המשמעותי המגיע לשטחה, כתוצאה ממלחמת האזרחים הנמשכת בסוריה. באוקטובר 2013 הוערך מספר הפליטים שהגיעו לטורקיה בכ-600,000, מתוכם כ-200,000 שהו במחנות פליטים.¹² ספק רב האם הפליטים שאותם קלטה טורקיה מאז פרוץ האירועים בסוריה יחזרו אי-פעם לבתייהם, וכך נעשה אתגר קליטתם של הפליטים לבעיה מתמשכת הרבה יותר ממה שהעריכו השלטונות הטורקיים בתחילה. בהקשר זה בולטת גם המתיחות הגוברת בתוך טורקיה בין הרוב הסוני למיעוט האלזוי (Alevis),¹³ כאשר בעיני מיעוט זה, העמדה הטורקית ביחס לסוריה משקפת במובהק מדיניות חוץ סונית.

לצד ההתפתחויות השליליות בסוריה, נוספה גם האכזבה המרה לגבי האירועים במצרים. ארדואן היה מהראשונים שיצאו נגד הפלת ממשלת 'האחים המוסלמים' על ידי הצבא המצרי ביולי 2013, וכינה את האירועים 'הפיכה צבאית'. הוא אף ביקר נחרצות את הצביעות המערבית, שבאה לידי ביטוי בעמידה מנגד כשהצבא הרחיק מהשלטון ממשלה נבחרת. ברמה המעשית, הוחזרו השגרירים בשתי המדינות להתייעצויות וכן בוטלו תמרונים ימיים משותפים. מצרים ביקרה בחריפות את הדרישה הטורקית לכינוס מועצת הביטחון בעקבות האירועים האלימים במדינה. התבטאויות של ארדואן, שלפיהן יושב ראש המועצה הצבאית העליונה במצרים, הגנרל עבד אל-פתאח א-סיסי ואסד אחד הם,¹⁴ תרמו אף הן להחרפת הטון בין המדינות. נראה היה שההתייחסות החרפה של ארדואן לאירועים במצרים נבעה גם מכך שהם היו מבחינתו תזכורת להפיכות הצבאיות שהיו בטורקיה לאורך השנים ולסבל שנגרם בעטיין, בין השאר, לגורמים אסלאמיים בטורקיה.¹⁵ בנובמבר 2013 גורש השגריר הטורקי ממצרים, לאחר שבספטמבר הוחזר זמנית על ידי הטורקים בניסיון להרגיע במעט את המתח בין המדינות. בעקבות החלטה מצרית זו, דרג היחסים בין המדינות הורד. למרות זאת, לאור היקף הסחר הגדל בין טורקיה ובין מצרים¹⁶ והעובדה שחברות טורקיות משתמשות בשטח המצרי על מנת להעביר סחורות למקומות נוספים ביבשת אפריקה, דווח כי כוחות הביטחון המצריים מאבטחים חלק מאספקה זו.¹⁷ יש לציין שלעמידה הנחרצת נגד

שלטון א-סיסי היה מחיר גם ביחסי טורקיה עם חלק ממדינות המפרץ, ובפרט עם ערב הסעודית.¹⁸ כך למשל, היו רבים שקשרו את הקפאת ההשקעה בהקמת תחנת כוח בטורקיה על ידי חברת TAQA מאיחוד האמירויות, בהיקף של כ-12 מיליארד דולר, לתרעומת זו על המדיניות הטורקית.¹⁹

לצד ההפתעה מהתפתחות האירועים במצרים, המתיחות בין ממשלת טורקיה והממשל המרכזי בבגדאד נותרה בעיה משמעותית. מתיחות זו זכתה ליתר בולטות מאז הנסיגה האמריקאית מעיראק ב-2011, בין היתר על רקע ההאשמה הטורקית שראש ממשלת עיראק, נורי אל-מליכי, מקדם מדיניות עדתית פרו-שיעית, ועל רקע ההאשמה העיראקית שטורקיה תומכת בכורדים בצפון-עיראק באופן שמעודד את כוונות ההיפרדות שלהם. אל-מליכי מצדו התבטא למשל ביוני 2013 בהקשר של ההפגנות ההמוניות שפרצו באותה עת בטורקיה (אירועי פארק גזי, שעליהם יפורט בהמשך), וטען שהן תוצאת ההתערבות של טורקיה במדינות אחרות, ובכך רמז לביקורת שיש לו על מדיניותה של טורקיה כלפי סוריה ועיראק.²⁰ העובדה שהסכמים בין טורקיה לממשל האזורי הכורדי לגבי פרויקטים של אספקת נפט וגז הם כבר בשלבים מתקדמים של משא ומתן,²¹ וזאת ללא אישור השלטון המרכזי בבגדאד, תרמה לחששות של אל-מליכי מפני התגברות הסיכויים שהכורדים יכריזו על עצמאות. ההתדרדרות החמורה בבריאאותו של נשיא עיראק ממוצא כורדי, ג'לאל טלבאני, הנחשב לגורם מאחד בעיראק, מוסיפה גם היא לחששות אלו של אל-מליכי. הממשל האמריקאי מצדו הפעיל מזה זמן לחץ על טורקיה לשקם את יחסיה עם השלטון המרכזי בבגדאד. ואכן, באוקטובר-נובמבר 2013, בטווח של שלושה שבועות, נערכו ביקורים הדדיים של שרי החוץ של עיראק וטורקיה במטרה לפתוח דף חדש ביחסי המדינות.

מאז אוגוסט 2013 ניכר גם ניסיון להפחית מעוצמת המתחים בין טורקיה ואיראן. את העיתוי של הניסיון לפוגג את המתח יש לקשור לא רק לבחירתו של חסן רוחאני לנשיאות איראן,²² אלא גם להתדרדרות המהירה ביחסי טורקיה ומצרים, אשר נוספה למתיחות ביחסי טורקיה עם מספר מדינות אחרות באזור. הצלחת מעצמות ה-P5+1 ואיראן לחתום על הסכם ביניים התקבלה באנחת רווחה בטורקיה. מעבר לחששה של טורקיה מההשפעות השליליות מבחינתה שיכולות להיות לתקיפה ישראלית/אמריקאית באיראן, היא אף מעריכה שהיקף הסחר בינה לבין איראן צפוי לעלות עקב צמצום הסנקציות נגד איראן.²³ נשיא טורקיה, עבדוללה גול, אמר בהקשר של אפשרות של משא ומתן ישיר בין ארצות הברית לאיראן ש"אם תיפתר המחלוקת בנושא הגרעין, אנחנו אלה שישמחו ביותר", כיוון ששתי האופציות האחרות (מכה צבאית על איראן או איראן גרעינית) הן אפשרויות גרועות מבחינת טורקיה.²⁴ יחד עם זאת, המחלוקת

המשמעותית הקיימת בין טורקיה ואיראן לגבי גורלו של משטר של אסד נותרה גורם שקשה לצדדים להתגבר עליו. כך, לאחר נסיעתו לאיראן לטקס השבעתו של רוחאני, התבטא דוואטולו שבעקבות כניסתו לתפקיד של הנשיא החדש, הוא מקווה לשינוי בעמדה האיראנית כלפי סוגיית סוריה.²⁵

אירועי פארק גזי

ההפגנות, שהחלו בפארק גזי (Gezi Park) באיסטנבול סביב הכוונה לעקור את העצים שבו לטובת שחזור מבנה עות'מאני והפיכתו למרכז קניות, התפתחו במאי 2013 למפגן מחאה נרחב נגד השלטון. בעקבות מה שנתפס אצל רבים כדיכוי אכזרי של מפגינים לא-אלימים, ההפגנות באיסטנבול התרחבו ואף התפשטו למוקדים רבים במדינה. ההפגנות סחפו אחריהן צעירים רבים, אשר לחלקם הייתה זו התנסות פוליטית ראשונה.²⁶ עלתה השאלה למה ניתן להשוות את האירועים בפארק גזי, והאם ניתן לייחס אותם לגל המהומות ששטפו מדינות במזרח התיכון בשנים האחרונות. בין היתר, נשמעו טענות שלפיהן אין מקום להשוואה בין האירועים בטורקיה למה שהתרחש בכיכר תחריר במצרים, ושבעוד בהתעוררות הערבית ההתקוממויות היו נגד משטרים רודניים, מפלגת הצדק והפיתוח בטורקיה נבחרה על ידי כחמישים אחוזים מהמצביעים בבחירות 2011, שאין עוררין על כך שהיו חופשיות. היו שניסו להשוות את האירועים בטורקיה לתנועת "אוקיופיי" במערב, אך גם כאן ההשוואה הייתה בעייתית, בשל העובדה שהמחאה בטורקיה לא נבעה מתרעומת בהיבט הכלכלי.²⁷ אחרים השוו את האירועים סביב פארק גזי להפגנות נגד פוטיין, והדגישו את ההתקוממות הטורקית כנגד הנטיות האוטוריטריות של ארדואן, אך גם להשוואה זו תוקף מוגבל בלבד, משום שבניגוד לרוסיה, אין כאמור עוררין על התמיכה הרחבה שארדואן זכה לה בסבבי הבחירות השונים בטורקיה, וייחודי גם הממד של השסע בין הגורמים החילוניים לדתיים בטורקיה. השוואה נוספת נעשתה בין מה שהתרחש בטורקיה להפגנות נרחבות שהתחוללו ברחבי ברזיל באותו זמן, אך גם במקרה הברזילאי, התרעומת בהיבט הכלכלי הייתה משמעותית בהרבה מזו שהייתה בטורקיה.

אי-אפשר לטעון שלאירועים בפארק גזי לא הייתה השפעה על מעמדו של ארדואן, אולם קשה עדיין לאתר האם ומאין יגיע כוח חזק מספיק שיאתגר את מעמדו. מעת לעת עולה הטענה, שהיחידה שיכולה לאתגר בשלב זה את ארדואן היא תנועת גולן (Hizmet (service) movement) – תנועה ברמת החברה האזרחית שהוקמה על ידי המטיף הדתי, פתוללה גולן.²⁸ ניכר, עם זאת, שעיקר המאמצים של תנועה זו מופנים

לדחיפה לתהליך איטי של רפורמות, ואף לפעולות מתוך המנגנון של מפלגת הצדק והפיתוח, ולא להקמה של מפלגה חדשה. בהקשר זה יש להזכיר את היריבות הסמויה בין ארדואן לנשיא גול, המציג קו מתון יותר מזה של ארדואן, ואשר נראה כתואם יותר את הכיוון של תנועת גולן.²⁹ נראה שנבלמה הכוונה של ארדואן לשנות את המערכת השלטונית בטורקיה לדמוקרטיה נשיאותית,³⁰ אולם עוד לפני האירועים בפארק גזי, התעוררו ספקות לגבי יכולתו להעביר רפורמה זו. ארדואן יכול עדיין להתמודד על תפקיד נשיא טורקיה ב-2014 גם בלא רפורמות אלו, אבל השאלה שעולה בהקשר זה היא, האם הוא יסתפק בתפקיד שהוא סמלי בעיקרו. אם יבחר שלא לרוץ לנשיאות, המכשול המרכזי שיבלום את השתתפותו בבחירות הפרלמנטריות במטרה לכהן כראש ממשלה בפעם הרביעית הוא החוקה הפנימית של מפלגת הצדק והפיתוח. אמנם, ייגרם נזק תדמיתי מסוים אם החוקה הפנימית של המפלגה תשונה כדי לאפשר לו להתמודד על תפקיד ראש הממשלה, אך הנזק יהיה מוגבל וניתן יהיה להכיל אותו.

האירועים בפארק גזי, וביתר שאת הדיכוי שלהם, הטילו צל על מה שכוונה 'המודל הטורקי'. אמנם, מושג זה מעורפל ומשתמשים בו באופנים רבים, אך לרוב הכוונה היא לאופן השילוב בטורקיה בין מודרנה, דמוקרטיה ואסלאם. עם זאת, יש לציין שעוד קודם לכן היו ספקות לגבי מידת הרלוונטיות של מודל זה מעבר לגבולות טורקיה, משני טעמים. האחד, ההתנהלות של ארדואן בכיוונים אוטוריטריים החלה מוקדם יותר (ולמעשה הייתה בין גורמי הרקע להתפרצות האירועים בפארק גזי). שנית, הייחודיות של טורקיה עקב המהפכה שחולל בה מייסד הרפובליקה, מוסטפא כמאל אטאטורק, כמו גם הקשר המוסדי שלה לאורך השנים למערב (כחברת נאט"ו וכמדינה המעוניינת להצטרף לאיחוד האירופי) – אלה מגבילים בכל מקרה את הפוטנציאל של מדינות אחרות לחקות את המודל הטורקי. למרות כל זאת, יש לציין שניתן לראות באירועים שהתרחשו סביב פארק גזי המחשה להתחזקות החברה האזרחית בטורקיה, ולהשפעתן החיובית של חלק מהרפורמות – שהעבירה מפלגת הצדק והפיתוח ביותר מעשר שנות שלטונה – על השגת פתיחות רבה יותר בחברה הטורקית.³¹ אמנם, ההיחלשות של האסלאם הפוליטי בעולם הערבי, כפי שבאה לביטוי, בין היתר, בהפלת ממשלת 'האחים המוסלמים' במצרים וגם בהיחלשות חמאס – בין שתתברר כזמנית או כתופעה נמשכת – מקרינה גם על מפלגת הצדק והפיתוח. עם זאת, במהלך השנים הדגישה דווקא מפלגת הצדק והפיתוח את העובדה שהיא אינה מפלגה אסלאמיסטית, כי אם קרובה יותר למפלגות דמוקרטיות-קונסרבטיביות. אי לכך, הכרסום במעמדו של האסלאם הפוליטי ישפיע יותר על יחסי החוץ של טורקיה מאשר על הזירה הפנימית.

ההפסד של איסטנבול לטוקיו בהחלטה שהתקבלה בוועד האולימפי בספטמבר 2013 ביחס לשאלה, מי תארח את אולימפיאדת 2020 הוצגה על ידי תומכי מפלגת הצדק והפיתוח ומתנגדיה, באופן מוצדק או לא־מוצדק, כקשורה לתפקוד של מפלגת הצדק והפיתוח. כך, יריביה של מפלגה זו השמיעו אנחת רווחה כאשר התברר שטורקיה לא תארח את האולימפיאדה (אם כי ראוי לציין שבחמש הפעמים הקודמות שבהן התמודדה טורקיה על הזכות לארח, היא מעולם לא הייתה כה קרובה לזכייה בהתמודדות כפי שהייתה הפעם). מבחינתו של ארדואן היה זה כישלון, בהקשר של הרצון שלו לפתח מספר פרויקטים גרנדיוזיים לקראת חגיגות המאה לרפובליקה הטורקית ב־2023, ולחבר לפחות חלק מפרויקטים אלה להכנות לאולימפיאדה. תומכי מפלגת הצדק והפיתוח אף האשימו את המפגינים בפארק גזי בכך שטורקיה הפסידה את אירוח האולימפיאדה.³² בכך הפך גם נושא זה לגורם המעצים את המחלוקות העמוקות הקיימות בקרב הציבור הטורקי.

במקביל לאירועי פארק גזי, התפתחות משמעותית בזירה הפנימית בטורקיה נרשמה באוגוסט 2013, כאשר ניתנו גזרי הדין במשפט ארגנקון, שבו הואשמו גורמים שונים בניסיון לארגן הפיכה נגד הממשלה בראשות מפלגת הצדק והפיתוח. גזרי הדין סימלו את סוף התהליך של החלשת הצבא כשחקן פוליטי משמעותי בטורקיה. בולטת במיוחד בהקשר זה הייתה העובדה שרמטכ"ל צבא טורקיה לשעבר (2008–2010), אילקר באשבו, נידון למאסר עולם. גזרי הדין הקשים, לצד הספק האם הנאשמים זכו למשפט הוגן, נתפסו בעיני מבקריה של ההתפתחות כעדות לציד מכשפות בטורקיה. עם זאת, רבים היו שותפים לביקורת של ארדואן על המעורבות של הצבא במערכת הפוליטית בטורקיה לאורך השנים. כך, למשל, גורמים באיחוד האירופי בירכו על כך שביוני 2013 שונה סעיף 35 לחוק הכוחות המזוינים בטורקיה לניסוח המדגיש שתפקיד הצבא הוא רק להגן על טורקיה מפני איום חיצוני.

התפתחות משמעותית אחרת התרחשה כאשר הוחלט על חידוש שיחות השלום עם מנהיג ה־PKK עבדוללה אוג'לאן, בשלהי 2012. אחד המניעים לתהליך השלום עם הכורדים היה התקווה לרתום את נציגי הפרלמנט הכורדיים לטובת הצבעה בעד הרפורמות החוקתיות, שיאפשרו את שינוי שיטת הממשל בטורקיה לדמוקרטיה נשיאותית. לאחר שלמעשה נגנזה התקווה לשינוי מרחיק לכת בשיטת הממשל, ניכר חשש שהיעלמותו של מניע זה תהיה הרסנית לתהליך. עם זאת, ברור שקיימים מניעים עמוקים יותר לצורך להתמודד עם הסוגיה הכורדית, ועדיין תקפה הטענה שלפיה הממשלות בראשות ארדואן היו הנועזות ביותר בהשוואה לממשלות טורקיה בעבר, בניסיונותיהן להתמודד עם סוגיה זו. עצם העובדה שהתקיימו מגעים ישירים עם

מנהיג ה-PKK כמו גם ההודאה בגלוי שהשיחות מתקיימות, הייתה התנהלות שונה באופן ניכר ממה שהיה קיים קודם לכן ושבירת טאבו. ברם, התהליך לא התקדם בצורה משמעותית. הנסיגה של לוחמי ה-PKK לעיראק ללא פירוק מנשקם, וכן ההכרזה של הארגון בספטמבר 2013 על השעיית הנסיגה של לוחמיו מטורקיה עוררו ספקות כבדים לגבי סיכויי הצלחתו.³³ במאמץ להפיח מעט חיים בתהליך השלום עם הכורדים, במסגרת הכרזה של ארדואן על שורה של רפורמות ב-30 בספטמבר, הוצגו גם רפורמות אחדות ביחס למיעוט הכורדי, למשל הרשאה לבתי ספר פרטיים ללמד את השפה הכורדית, החזרה של השם המקורי לכפרים כורדיים, וכן הוצעו מספר אפשרויות להתמודדות עם סוגיית אחוזי החסימה הגבוהה בבחירות הפרלמנטריות בטורקיה, המונע ממפלגות כורדיות להיכנס לפרלמנט. עוד התפתחות ראויה לציון בהקשר זה, הייתה כאשר נאם ארדואן בנובמבר 2013 בעיר דיארבקיר לצד נשיא הממשל האזורי הכורדי (בעיראק), מסעוד ברזאני, ובכך למעשה קיבל את תמיכתו הפומבית לתהליך השלום הפנים-טורקי. בנאום זה אף השתמש ארדואן מפורשות במונח 'כורדיסטאן' בהתייחסו לצפון-עיראק. למי שביקר אותו על כך אחר כך, השיב: "מי שמפחד ממילים, ממושגים, מטאבואים... לא יכול לבנות מדינה גדולה."³⁴

יחסי טורקיה-ישראל

ההתפתחות הדרמטית ביחסים נרשמה כאשר במהלך ביקורו בישראל של נשיא ארצות הברית ברק אובמה, ב-22 במארס, 2013, התנצל ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, בשיחת טלפון בפני ארדואן על אובדן חיי אדם במהלך תקרית המשט לעזה. שיחה זו התנהלה לאחר שלוש שנים כמעט של מגעים ישירים ועקיפים בין הצדדים.³⁵ ההתנצלות הוצגה בצד הטורקי כהצלחה של הדיפלומטיה הטורקית וכהישג של ארדואן.³⁶ הציפייה הישראלית (והאמריקאית) – שלאחר ההתנצלות יושגו במהירות יתר ההסכמות על סוגיית הפיצויים והחזרה לנורמליזציה – לא התממשה. למרות כמה סבבי שיחות, שלגביהם אף נשמעו הצדדים אופטימיים,³⁷ ונראה היה שלפחות כלפי חוץ הנושא העיקרי שנותר במחלוקת הוא סכום הפיצויים, בפועל לא הושגו ההסכמות הדרושות.³⁸ סגן ראש ממשלת טורקיה, בולנט ארינץ', אשר התבטא בנושא ביולי 2013, טען שהמחלוקת המרכזית בין המדינות נובעת מכך שטורקיה דורשת שהתשלום מצד ישראל למשפחות הנפגעים ייעשה תוך קבלת אחריות על האירועים, ואילו ישראל רוצה לשלם לפנים משורת הדין (Ex-gratia).³⁹ ניתן לטעון שבסוגיה זו, כנראה הייתה זו טורקיה שנסוגה לפחות חלקית מסיכומים קודמים. זאת כיוון שבמהלך הדיונים

בשנים שעברו דובר על הקמת קרן הומניטרית שאליה תעביר ישראל כסף, וזו תחלק את הסכום על פי ראות עיניה למשפחות הנפגעים. ניתן לטעון שרעיון של קרן כזו קרוב יותר לקוטב של תשלום לפנים משורת הדין.⁴⁰ מעבר לכך, התברר שמשפחות הנפגעים אינן מוכנות לוותר על התביעות שהגישו נגד חיילי צה"ל, וככל הנראה יידרש הסכם בין טורקיה וישראל שיאושרר בפרלמנט הטורקי, על מנת להתגבר על בעיית התביעות של המשפחות.

בעוד המתנגדים בישראל להתנצלות טענו שמלכתחילה לא היה סיכוי לשום שיפור ביחסי ישראל-טורקיה, ניתן להעלות את הטענה שהיו אלה אירועי פארק גזי אשר הקשו אף הם, ותרמו לכך שהפשרת היחסים עם ישראל היא במקום נמוך בסדר העדיפויות של ארדואן וממשלתו. התפתחות חיובית בכל זאת הייתה כאשר בפעם הראשונה מאז אירוע המשט, הוזמן הנציג הבכיר בשגרירות ישראל באנקרה לקבלת פנים שערך נשיא טורקיה.⁴¹ מנגד, שורה של התבטאויות של בכירים טורקיים עוררו דאגה בישראל – התבטאותו של ארדואן ביחס למעורבותו של לובי הריבית (Interest Rate Lobby) באירועי פארק גזי (שקשה היה שלא לפרשה כהתייחסות אנטישמית), התייחסותו המפורשת של סגן ראש הממשלה, בשיר אטאלאי, לכך שהפזורה היהודית עומדת מאחורי האירועים (התבטאות שהוכחשה אחר כך),⁴² וכן התייחסותו של ארדואן לכך שישראל עומדת מאחורי ההפיכה נגד מורסי במצרים.⁴³ מעבר לכך, הפרסום בווישינגטון פוסט, שלפיו טורקיה חשפה אזרחים איראניים שריגלו לטובת ישראל והעבירה את שמותיהם לאיראן,⁴⁴ כנראה בשנת 2012, גרם לתגובות נסערות בשתי המדינות. בעוד שרבים בטורקיה האשימו את ישראל בחשיפת הפרשה, ארדואן אמר לאחר הכחשה מצד דובר משרד החוץ הישראלי ש"צריך לסמוך" על הכחשה זו.⁴⁵ קיימים בטורקיה גורמים המעריכים שקיים סיכוי משמעותי להסכמתה של ישראל לשתף פעולה עם חברות אנרגיה טורקיות על מנת שתוכל לייצא חלק מהגז הטבעי שנמצא בחופיה, ולשם כך ייבנה צינור תת-ימי שיגיע לחופי טורקיה. בולטת, למשל, התבטאותו של בכיר בחברת האנרגיה הטורקית, טורקס, שלפיה החברה אף תישא בעלויות בניית צינור ממאגר הגז 'לוויתן', אם תתגלע מתיחות בין המדינות.⁴⁶ ניכר גם שהצד הטורקי היה מוכן להתקרב לישראל מתוך תקווה שהדבר יעודד פעולה צבאית אמריקאית בסוריה. ואולם, ההיסוסים הישראליים ביחס לשאלה להיכן (אם בכלל) לייצא את הגז, וחוסר הרצון האמריקאי להתערב צבאית בסוריה – תרמו לקשיים בשיקום היחסים.

בעוד שבעבר, עצם חידוש המשא ומתן המדיני בין ישראל והפלסטינים יכול היה להרגיע מעט את המתיחות בין ישראל וטורקיה, שנסבה לפחות ברמה הרטורית בשנים

האחרונות בעיקר סביב סוגיה זו, לא ניכרה התקרבות בין המדינות כשחודשו השיחות בחסות הממשל האמריקאי, ביולי 2013. לא זו בלבד שטורקיה רחוקה מהשפעה על התהליך המדיני (שסיכויי הצלחתו נמוכים ממילא), אלא שניסיונה לנצל את יחסיה הטובים עם חמאס לשם קידום פיוס פנים-פלסטיני בין פתח לחמאס כשל אף הוא, ובאופן כללי היא מגלה יותר עניין במה שמתרחש כיום בעזה מאשר במה שמתרחש בגדה. לצד האכזבה מכך שיחסי טורקיה-ישראל לא חזרו למסלולם, ולמרות החשיבות שבצעדי נורמליזציה בין המדינות, ניתן להעריך שממילא טורקיה תהסס בעתיד הנראה לעין לשתף פעולה באופן גלוי עם ישראל. מנגד, לגבי שיתוף פעולה טקטי, כמו למשל החלפת מידע ביחס לגורמי טרור ג'האדיסטיים בסוריה, עצם ההתנצלות נתנה לצדדים מרחב של גמישות שאותו הם יכולים לנצל.

במבט קדימה

על אף ההסכם בין רוסיה וארצות הברית על נושא הנשק הכימי הסורי, טורקיה תמשיך לקרוא להפלתו של אסד. במקביל היא תדבק ברטוריקה המדגישה היבטי מוסר וגם תפגין מעת לעת פרגמטיות, לאור העובדה שהטורקים אינם תופסים את עצמם כרוצים או מסוגלים לפעול באופן עצמאי בסוריה. בהקשר זה, יש לציין שבעוד רגשות אנטי-מערביים אינם דבר חדש בטורקיה, כאשר חדשות לבקרים מודגשת בדברי הבכירים במדינה הצביעות המערבית (למשל, ביחס למתרחש בסוריה ומצרים), קיים חשש שרגשות אלו ייצאו מכלל שליטה וישפיעו לרעה על קבלת ההחלטות בטורקיה – גם כשהאינטרסים הטורקיים תואמים באופן ברור יחסית את אלה של המערב,⁴⁷ כמו למשל, החלשת הקשר בין סוריה ואיראן. לגבי מצרים, נראה שככל שתתבהר התמונה לגבי מידת יציבותו של השלטון בהנהגת א-סיסי, כך תגבר הנכונות הטורקית לנסות ולשתף פעולה, ולו באופן מוגבל, עם שלטון זה. זאת, על רקע החשיבות המסורתית של מצרים בעולם הערבי ולאור העובדה שקיימים גם אינטרסים כלכליים טורקיים משמעותיים ביחס למצרים בפרט, וליבשת אפריקה בכלל.

כניסתה של טורקיה לשנת בחירות, הן ברמת הבחירות המקומיות (מארס 2014) והן, לראשונה, בחירות ישירות לנשיאות המדינה (האמורות להתקיים באוגוסט 2014) אינה מבשרת טובות ליחסי ישראל-טורקיה. מעבר לכך, מבחינת טורקיה היחסים עם ישראל אינם עומדים בראש סדר העדיפויות. גם הממשל האמריקאי, הפועל לקידום התהליך המדיני בין ישראל והפלסטינים, לוחץ פחות על טורקיה להתקדם במשא ומתן עם ישראל. אם יחולו התפתחויות דרמטיות בתהליך המדיני בין ישראל והפלסטינים,

קרוב לוודאי שטורקיה תרכך מעט את עמדתה ביחס לישראל, אולם יש לזכור שטורקיה חשה בעת הנוכחית מנותקת מתהליך זה. אם נוסיף לכך את החשדנות ההדדית הקיימת כיום בין ממשלת טורקיה וממשלת ישראל, ניתן להבין מדוע שיפור משמעותי ביחסים אינו נראה קרוב לפי שעה. עם זאת, משיקולים של משק האנרגיה שלה, יש לטורקיה עניין בניסיון לבחון שיתוף פעולה מוגבל עם ישראל, מה עוד שיכולתה להיות בעימות ישיר עם ישראל הצטמצמה, על רקע המתיחות ביחסים בינה לבין רבות משכנותיה. ההערכה שהעמיד צופן יתרונות רבים עבור טורקיה במזרח התיכון, למרות המהמורות שבדרך, משקפת את ההשפעה הרבה שיש לשר החוץ, דוואטולו, בקביעת התייחסות של מדיניות החוץ הטורקית. אופטימיות בסיסית זו היא חלק מהחזון הכללי של דחיפת טורקיה לקדמת הבמה האזורית בפרט, והבינלאומית בכלל. רבות נכתב על אי-ההכרה הטורקית במגבלות הכוח שלה ועל ההפסדים שכבר ספגה, ועל הכישלונות שעוד צפויים לה בשל כך.⁴⁸ עם זאת, משום שמדובר בראייה ארוכת-טווח, קיים קושי מסוים לערער עליה – מה גם שהיא מתחברת היטב עם נוסטלגיה לעבר האימפריאלי, שמדברת ללבם של חלק מהאוכלוסייה הטורקית.

הערות

- 1 Ahmet Davutoglu, "The Three Major Earthquakes in the International System and Turkey," *The International Spectator* 48, no. 2 (June 2013): p. 5.
- 2 שם, עמ' 5-6.
- 3 Burak Kadercan, "Turkey's Gezi Park Episode is Far from Over," *OpenDemocracy*, August 11, 2013.
<http://www.opendemocracy.net/burak-kadercan/turkey%E2%80%99s-gezi-park-episode-is-far-from-over>
- ראו גם:
- Sayed Abdel-Maguid, "Erdogan and Democracy," *Al-Ahram Weekly*, August 28, 2013.
- 4 Nuray Mert, 'Precious loneliness' of Turkey or Sublimation of a Failure," *Hurriyet Daily News*, August 19, 2013.
- 5 "PYD Leader Arrives in Turkey for Two-Day Talks: Report," *Hurriyet Daily News*, July 25, 2013.
- 6 Kadri Gursel, "Turkey Decides Jabht Al-Nursa is a Threat," *Al-Monitor*, September 9, 2013.
- 7 Tulin Daloglu, "Turkish Pilots Abducted at Gunpoint in Beirut," *Al-Monitor*, August 9, 2013.
- 8 "Turkey: Geneva Deal on Chemical Weapons not end of Syrian Crisis," *Today's Zaman*, September 15, 2013.
- 9 "Coalition in Making for Syria Intervention," *Hurriyet Daily News*, August 26, 2013.
- 10 למשל: בסקר שנערך על ידי חוקרים מאוניברסיטת Kadir Has בסוף דצמבר 2012 ובתחילת ינואר 2013, 79% מהנשאלים ענו שרק איום ישיר על טורקיה יצדיק התערבות בסוריה, ורק כ-43%

- מהנשאלים השיבו שיהיה מוצדק להתערב משום שהשלטון הסורי טובח בעמו.
Kadri Gursel, "Poll Shows Weak Support for Turkey's Syria Policies," *Al-Monitor*, February 22, 2013.
- בסקר של ה-German Marshall Fund שפורסם בספטמבר 2013, נמצא כי 72% מהנשאלים התנגדו להתערבות בסוריה.
- "Survey: U.S, European and Turkish Publics Oppose Intervention in Syrian Conflict, Favor Democracy Over Stability in MENA Region," *GMF Transatlantic Trends*, September 6, 2013.
<http://trends.gmfus.org/survey-u-s-european-and-turkish-publics-oppose-intervention-in-syrian-conflict-favor-democracy-over-stability-in-mena-region/>
- Mette Fraende, "NATO Head Expresses Concern About Turkey's Chinese Missile Deal," 11 Reuters, October 7, 2013.
- "Number of Syrian Refugees in Turkey Exceeds 600,000: Turkish Official," Reuters, 12 October 21, 2013.
- 13 ההערכות לגבי המיעוט העלווי בטורקיה הן כי מדובר על 10-20 מיליון מאזרחי טורקיה. הם נבדלים מקבוצת העלוויים בסוריה, אך בכל זאת תומכים בעמדתם ביחס למלחמת האזרחים בסוריה. להרחבה ראו דרור זאבי, "התעוררות העלוויים הטורקים", אפשר לחשוב, 16 בספטמבר, 2013.
- "Egypt Committing State Terrorism, al-Sisi and al-Assad are Same: Turkish PM," *Hurriyet Daily News*, August 17, 2013. 14
- 15 בהקשר זה ראו גם, גליה לינדנשטראוס ותימור סאיטוב, "כשההזדהות הופכת למכשול: התגובה הטורקית למהפכה הצבאית במצרים", אפשר לחשוב, 18 ביולי, 2013.
- 16 היקף הסחר בין טורקיה ומצרים ב-2012 היה יותר מחמישה מיליארד דולר, כאשר היקף היצוא הטורקי למצרים צמח בכ-33% בהשוואה לשנה הקודמת. לשם השוואה, היקף הסחר בין ישראל וטורקיה היה ב-2012 כ-3.5 מיליארד דולר.
- "Turkey Anger at Egypt May Cost Economy," *Xinhua*, August 19, 2013.
- "Egyptian Soldiers Assist Turkish Convoys in Egypt," *Today's Zaman*, September 15, 2013. 17
- Madawi Al-Rasheed, "Saudi Arabia and Turkey Falter Over Egypt," *Al-Monitor*, August 20, 2013. 18
- 19 צבי בראל, "ההתבטאויות של ארדואן עולות לטורקיה ביקור", **זה מרקר**, 12 בספטמבר, 2013.
- Ahmed Hussein, "Maliki: Turkey's Events Result of its Interference in Other 20 Countries' Affairs," *IraqiNews.Com*, June 17, 2013.
- ראו גם:
- "Who in Middle East Used Gezi Park Protests as Opportunity," *Today's Zaman*, July 7, 2013.
- "Turkey Says Energy Deals with Iraqi Kurdistan not yet Finalized," Reuters, November 30, 2013. 21
- Fehim Tastekin, "Turkey's Tentative Iranian Spring," *Al-Monitor*, August 7, 2013. 22
- "Turkey to Hike Iran Oil Imports after Nuke Deal," *Hurriyet Daily News*, November 26, 2013. 23
- "US-Iran Rapprochement to Benefit Turkey, says President Gul," *Hurriyet Daily News*, September 30, 2013. 24
- "Davutoglu Hopes Rohani Will Change Iranian Stance on Syria," *Today's Zaman*, August 25

- 5, 2013.
- 26 “78 Percent of Gezi Park Protest Detainees were Alevis: Report,” *Hurriyet Daily News*, November 25, 2013.
- 27 אמנם במדדי חוסר שוויון טורקיה בולטת לרעה (כך, למשל, במדד חוסר השוויון של מדינות ה-OECD מ-2011 מופיעה טורקיה שלישית מבחינת חומרת חוסר השוויון), אך אין אינדיקציות לכך שהמימד הכלכלי הניע את המחאה.
- Seltem Iyigun, “As Turkey’s Economy Booms, Deep Inequality Persists,” *Reuters*, November 28, 2012
- 28 התנועה מקדמת מה שנראה על-פניו כגרסה מתונה של אסלאם. גולן מאמין בחשיבות החינוך להפיכת האינדיווידואל לכוזה היכול לתרום לחברה. אחת האמירות המפורסמות שלו היא “צריך לבנות יותר בתי ספר ופחות מסגדים”. מאז שנות השמונים המוקדמות ניתן לראות את בתי הספר הראשונים שקיבלו השראה מגולן, אשר שמים דגש על חינוך מדעי. הוא מבקר את התופעה של בתי ספר דתיים שאינם מכשירים את התלמידים לעידן המודרני. לתנועה יש בין שלושה לששה מיליון מאמינים ברחבי העולם. ככל הנראה, הם תורמים במוצק כ-10% מהכנסתם לתנועה. בטורקיה לתנועה יש עיתונים (זמאן והגרסה האנגלית שלו Today’s Zaman), בנק, התאחדות בעלי עסקים, אוניברסיטה ובתי חולים המזוהים עמה. ישנם רבים התומכים בתנועה בקרב המועסקים במשטרה ובבתי המשפט. ברם, קיימת לא מעט ביקורת על התנועה בטורקיה ומחוצה לה. קיים מעטה של סודיות סביב התנועה, והערצה עיוורת לגולן עצמו, באופן המדמה כת. בהקשר לתנועת גולן, ראו למשל: Rasim Ozan Kutahyalı, “Is a Power Struggle Between Erdogan and Gulen?” *Al-Monitor*, August 19, 2013.
- 29 Maximilian Popp, “Turkish Power Struggle: Brotherly Love Begins to Fray Ankara,” *Spiegel Online*, June 25, 2013.
- 30 “AK Party Backs Down on Presidential System Proposal,” *Today’s Zaman*, August 11, 2013.
- 31 Christopher de Bellaigue, “Turkey’s Hidden Revolution: How Prime Minister Erdogan Accidentally Fostered a Generation of Turkish Liberals,” *Slate.com*, August 26, 2013.
- 32 Aydin Albayrak, “Istanbul Loses 2020 Olympics to Tokyo, Turkey Asking Why,” *Today’s Zaman*, September 8, 2013.
- 33 Kurdish PKK Rebels ‘Halt Turkey Pull-Out,” *BBCNews*, September 9, 2013.
- 34 “Politicians Hit Below Belt in Kurdish Debate,” *Hurriyet Daily News*, November 20, 2013.
- 35 Barak Ravid, “Netanyahu Phones Erdogan to Apologize for Deaths of Turkish Citizens on Gaza Flotilla,” *Haaretz*, March 22, 2013.
- 36 “With Israel’s Apology Turkey’s Demands Have Been Met: Foreign Minister Davutoglu,” *Hurriyet Daily News*, March 22, 2013.
- 37 “Consensus Reached on Mavi Marmara Compensation Draft,” *Sabah*, May 7, 2013.
- 38 Michael Herzog, “What Happened to Reconciliation between Israel and Turkey?” *BICOM Expert View*, July 2013, <http://www.bicom.org.uk/analysis-article/15399/>
- 39 “Turkey Says Israel Must Admit to ‘Wrongful Act’ in Marmara Case,” *YnetNews* July 24, 2013.
- 40 להרחבה, ראו גם: Yonah Jeremy Bob, “Analysis: Show Me the Money,” *Jerusalem Post*, April 23, 2013.
- 41 Herb Keinon, “Israel Official Invited to Turkish State Reception for the first Time since Mavi Marmara,” *Jerusalem Post*, September 1, 2013.

- Tulin Daloglu, "Atalay Claims Jewish Diaspora was Behind Gezi Park Protests," *Al-Monitor*, July 3, 2013. 42
- "Israel Behind Coup to Oust Morsi, Turkish PM Erdogan Says," *Hurriyet Daily News*, August 20, 2013. 43
- David Ignatius, "Turkey Blows Israel's Cover for Iranian Spy Ring," *Washington Post*, October 17, 2013. 44
- "Erdogan Says Trusts Israel's Disavowal of Spy Chief Articles," *Today's Zaman*, October 23, 2013. 45
- "Turcas Energy Proposes Pipeline Deal from Israel to Turkey," *Today's Zaman*, September 15, 2013. 46
- Joost Lagendijk, "Turkey's Urge to Bash the West," *Today's Zaman*, July 30, 2013. 47
- בהקשר זה, ראו למשל: 48
- Lale Kemal, "Why did Turkey Cut back on Troops in Lebanon," *Today's Zaman* August 21, 2013;
- Piotr Zalewski, "How Turkey Went From 'Zero Problems' to Zero Friends," *Foreign Policy*, August 22, 2013.